

Natalia Gancarz

NA BISTER. ŻEBY PAMIĘTAĆ

Tematem Zagłady Romów tarnowskie Muzeum Okręgowe zajmuje się od lat i to na różnych płaszczyznach. Już w 1979 r., kiedy Adam Bartosz w gmachu głównym Muzeum zaprezentował pierwszą wystawę o historii i kulturze Cyganów, zawarł w niej blok tematyczny, odnoszący się do tragicznej, wojennej historii tej społeczności. Na wystawie *Cyganie w kulturze polskiej* można było obejrzyć wówczas m.in. wszystkie siedem oryginalnych (!) akwareli Diny Gottliebovej, wypożyczonych z Muzeum KL Auschwitz. Dziś byłoby to niemożliwe¹.

Narracja stałej ekspozycji cygańskiej, pokazywanej w budynku Muzeum Etnograficznego od roku 1990 (otwartej przy okazji IV Międzynarodowego Kongresu Romów, odbywającego się w tamtym czasie w Polsce, w Serocku pod Warszawą), wiedzie turystów do „trzeciej sali”, która jest salą pamięci. W tymże pomieszczeniu zainteresowani prowadzeni są od romskiej zagłady w czasie II wojny światowej, poprzez powojenne przykłady prześladowań, aż po wyodrębnianie się romskiego ruchu polityczno-społecznego, w którym zresztą niemałą wartość stanowi fakt kulturowego uświadamiania sobie dziedzictwa Holokaustu. Budowanie sieci organizacji romskich na całym świecie to także historia odwoływania się do pewnej wspólnoty dziejów i celów, a postrzeganie siebie jako należącego do wspólnoty potomków ofiar ludobójstwa – uprawomocnia tożsamość „nas – prześladowanych” w opozycji zarówno do „nich – prześladowców”, jak i do „nich – niebędących prześladowanymi”.

Przy okazji opisywania wystawiennictwa związanego z zagładą romską, warto przypomnieć, że w 1993 r. Muzeum Okręgowe w Tarnowie, na wystawie o znaczącym tytule *Brzezinka w oczach dziecka cygańskiego*, prezentowało prace Karla Stojki, Roma mieszkającego w Wiedniu.

W związku zatem z nowo wyodrębniającą się elitą romską, tymi, którzy wyemancypowawszy się z bliżej nieokreślonej „masy Cyganów” po-

¹ Adam Bartosz, *Cyganie w kulturze polskiej. Komentarz do wystawy*, Tarnów 1979.

stanowili w rozmaity sposób zawalczyć o swoje prawa, jak również z towarzyszącym temu zjawisku wysypem naukowców, studentów i dziennikarzy o Romach traktujących, w Muzeum zaistniała potrzeba zorganizowania biblioteki romskiej, w której stosowne miejsce zajęła również tematyka zagłady.

Jednocześnie do zbierania opracowań z historii powszechnej Cyganów – Adam Bartosz z nieliczną grupą współpracowników oddelegowanych do zagadnień romskich, prowadził badania nad historią polskich Cyganów. W kwestii zagłady bardziej pomocne były badania archiwalne (kwerendy w archiwach miejskich, wojewódzkich, Instytucie Pamięci Narodowej a zwłaszcza jego gałęzi, Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich, przemianowanej w 1991 na Komisję Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, by następnie w 1999 stać się pionem śledczym IPN-u: Komisją Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu). Człowiek pamięta wybiórczo, a dobór elementów „do zapamiętania” tworzony jest kontekstualnie, zatem wywiady, zarówno z Cyganami, jak i świadkami konkretnych zbrodni na Cyganach, przynosiły informacje niepełne i traktowano je raczej jako uzupełnienie materiałów archiwalnych. Te ostatnie, jakkolwiek zwykle oparte również na relacjach ustnych, sporządzane były tuż po wojnie, przez co bardziej wiarygodne, nie mniej jednak zagadnienie Romów jako ofiar narodowego socjalizmu najczęściej występowało w nich marginalnie i „przy okazji” zeznań dotyczących zbrodni na Polakach i Żydach. Istotne jednak, że tak dokumenty powojenne, jak i późniejsze efekty badań terenowych, choćby w zakresie niepełnym, to jednak dostarczały wiedzę, pochodzącą od – żyjących wówczas jeszcze – świadków...

Muzeum tarnowskie współpracuje z istniejącym w Tarnowie od 1963 r. Cygańskim Stowarzyszeniem Kulturalno-Oświatowym (od 1985: Stowarzyszeniem Kulturalno-Społecznym Romów w Tarnowie). Mieszkający w Tarnowie Cyganie z nieregularną częstotliwością pielgrzymowali już w latach 60. do nieodległej od Tarnowa dużej wsi Szczurowa, by następnie pieszo przemierzyć trasę z Granicy (miejsca dawnego osiedla cygańskiego na obrzeżu Szczurowej) na cmentarz, do zbiorowego grobu 93 Cyganów, zamordowanych w czasie wojny. Byli też obecni na uroczystościach związanych z odsłonięciem w 1965 r. pomnika przy grobie pomordowanych, wśród których doszukiwali się osób spokrewnionych².

Organizowany od 1996 r. przez tarnowskie muzeum wraz ze Stowarzyszeniem Romów w Tarnowie Cygański Tabor Pamięci (a po dwóch latach – Międzynarodowy Tabor Pamięci Romów), sprawił, że pielgrzymki

² Kronika Stowarzyszenia Kulturalno-Społecznego Romów w Tarnowie, niepublikowana.

memorialne do Szczurowej nabrały regularności. Pomysł Adama Bartosza, działającego wówczas prężnie także w stowarzyszeniu cygańskim, polegał na wykreowaniu zdarzenia kulturalnego, noszącego znamiona spektaklu, lecz jednak mocno osadzonego w ideologii upamiętnienia zamordowanych w czasie wojny Cyganów. Pielgrzymka, tabor Romów i nieromskich uczestników, ubranych jednak i zachowujących się na czas wydarzenia (por. karnawał, czas święty etc.) wedle tradycyjnych reguł cygańskich, poza aspektem święta, „czasu Cyganów”, porządku odmiennego od codziennego, który jest inicjacją w tradycyjne życie Cyganów wędrownych – jest również zdarzeniem z przestrzeni (niemal) religijnej, a w sensie antropologicznym, jak najbardziej sakralnym. Uczestnicy oddają hołd Cyganom, pomordowanym w czasie wojny w 4 miejscowościach w okolicy Tarnowa: Żabnie, Bielczy, Borzęcinie i Szczurowej³. Muzealny Tabor zatrzymał się w latach 2003–2006, by znów powrócić na drogi Małopolski w roku 2007. Wówczas część „romskich” obowiązków zdjęła z barków Adama Bartosza autorka niniejszego tekstu.

Od 2009 r. prowadzimy wspólne badania archiwalne, m.in. dotyczące osadnictwa cygańskiego⁴ oraz aktów zbiorowych mordów na Cyganach w wymienionych wyżej wsiach oraz innych miejscach, zwłaszcza tych, które znajdują się na terenie dzisiejszego województwa małopolskiego⁵. Miejsc tych jest sporo, jednak część tylko została w jakikolwiek sposób upamiętniona. A największe „zagęszczenie” miejsc upamiętnionych znajduje właśnie się w okolicy Tarnowa.

Widać jednak jak odmiennie potoczyła się sprawa upamiętniania owych miejsc. Jedne, wpisane w świadomość lokalną podobnie jak zbrodnia sprzed lat, trwają, są otoczone opieką i są powszechnie znane, jak w przypadku Szczurowej. Inne, jak np. Bystrzanowice (pow. częstochowski), pokazują, że upamiętnienie ginie wraz z opiekunem miejsca i dopiero musi znaleźć się nowy człowiek, który odnajdzie gdzieś (w tym wypadku na starej mapie atrakcji turystycznych) ślad, że w tym miejscu coś przecież się zdarzyło, coś ważnego i stara się to miejsce wskazać, oznakować, upamiętnić. Upamiętnienie może również istnieć w formie mocno ograniczonej, by nie rzec – szczątkowej, jak w Zawadce Brzosteckiej (pow. dębicki). Świadek tragicznych wydarzeń, mieszkająca w sąsiedztwie miejsca zbrodni kobieta, na miejscu pochówku grupy Cyganów postawiła drewniany krzyż. Zrobiła

³ Zob. więcej np. Adam Bartosz, *Małopolski szlak martyrologii Romów*, wyd. I, Tarnów 2010, wyd. II, Tarnów 2015.

⁴ Adam Bartosz, Natalia Gancarz, *Cyganie w gminie Borzęcin*, „Rocznik Tarnowski”, 2010, nr 15, s. 115–124.

⁵ Zob. Natalia Gancarz, *Pierwszy figuralny Pomnik Pamięci o Zagładzie Romów*, „Studia Romologica”, 2011, nr 4, s. 267–270.

też więcej. Przekazała historię miejsca oraz przykazała troskę o nie – swojemu synowi. Dzięki niemu zamiast krzyża drewnianego stoi dziś metalowy. Zwykły krzyż ze stalowych rurek, taki, jaki umieszczany jest zwykle na mogile ziemnej na cmentarzach. Ale syn, starszy już człowiek, swojej rodzinie przekazał historię opowiedzianą przez matkę, zaś władzom gminnym (z Brzostku) – prośbę o to, by z miejscem pamięci „coś zrobić”. Gmina podjęła pierwsze kroki ku trwalszemu upamiętnieniu, połączonemu z ekshumacją i przeniesieniem szczątków ofiar na cmentarz.

Bywa też i tak, że niedługo po wojnie na miejscu mordu stanął jakiś kamień lub pomnik. Przy czym z rozmaitych względów, np. z powodu ówczesnej polityki państwa (Cygan nie Cygan – jest to obywatel) lub choćby z niewiedzy o tym, że ważne jest nazwanie ofiar – Cyganami/Romami, Żydami, Polakami itd. – na owym pomniku widnieje tylko napis „Ku czci ofiar Holokaustu”, „Ofiarom faszyzmu” czy inny tego typu. Z tego też powodu trudno dzisiaj wprost kwalifikować dany pomnik jako upamiętnienia ofiar cygańskich. Myślę tu np. o pomniku na granicy wsi Zahutyń i Dolina (pow. sanocki), gdzie stoi stela z napisem „Pamięci / poległych w walce / z okupantem hitlerowskim / 1940–1944 i w okresie utrwalania / władzy ludowej 1945–1946 / Koło Z.B.O.W.I.D / w Zagórze / O.R.M.O Zagórz” a opodal prawie zapomniane i nieoznaczone miejsce mordu i pochówku grupy Cyganów. Miejscowi jednak jeszcze pamiętają, że pomnik postawiono konkretnie – dla uczczenia zamordowanych Cyganów.

Jeszcze inne przypadki to pochówki w zbiorowych mogiłach, już to w pobliżu miejsca zbrodni (wspomniane Bystrzanowice), już to na lokalnych cmentarzach (np. Borzęcin, pow. brzeski i Imbramowice, pow. olkuski). Początkowo na grobie znajdowały się tabliczki informujące o ofiarach, że Cyganie, że tylu a tylu. Mijały lata, tabliczki zginęły, grób zapadał się, podobnie jak ludzka pamięć. W Imbramowicach grób jest otoczony metalowym ogrodzeniem, zwykle (byłam tam kilkakrotnie na przestrzeni 7 lat) – zarośnięty. W Borzęcinie został maksymalnie ograniczony wrastającymi weń z obu stron dużymi rodzinnymi grobowcami. Trudno się temu dziwić, tym o których pamiętamy chcemy przecież gotować wystawne pomniki.

W 2010 r. w serii muzealnych przewodników Adam Bartosz wydał *Małopolski Szlak Martyrologii Romów*. Książeczka miała stanowić pierwszy krok do wytyczenia szlaku turystyczno-edukacyjnego, którego poszczególne punkty są miejscami pamięci o zagładzie Romów w Małopolsce. Osią szlaku uczynił drogę Taboru Pamięci – punktami końcowymi stały się dwa muzea. Po jednej stronie jest to Muzeum KL Auschwitz-Birkenau z całym kompleksem memorialnym odnoszącym się do Cyganów/Romów. Po drugiej stronie – Muzeum Okręgowe w Tarnowie, ze stałą wystawą romską w Muzeum Etnograficznym (w tym salą pamięci) i Taborem Pamięci Ro-

Pomnik ku czci romskich ofiar II wojny światowej w dawnym obozie w Mauthausen, Austria (fot. N. Gancarz)

mów. Przewodnik Bartosza znacznie jednak wykroczył poza zamierzenie wytyczenia szlaku w Małopolsce, bowiem w pierwszej części Autor opisał skrótowo wszystkie znane mu wówczas upamiętnione w Polsce miejsca, związane z zamordowaniem Cyganów w latach 1939–45⁶.

W przewodniku opisanych jest 11 upamiętnień w 6 miejscowościach na terenie Małopolski oraz 9 upamiętnień w 6 miejscowościach na terenie pozostałego terytorium Polski⁷. W trakcie poszukiwań, już po wydaniu *Przewodnika*, odkryliśmy kolejnych 7 upamiętnień w samej Małopolsce i województwie podkarpackim (Imbramowice, Bystrzanowice, Gorlice, Komańcza, Sanok, Zahutyń/Dolina, Zasław). Kierując się chęcią dotarcia do jak najpełniejszej listy miejsc, w których zostali zamordowani Cyganie, mając jednak na uwadze, że sporządzenie takiej listy jest dzisiaj bardzo trudne, skupiliśmy się na indeksowaniu na razie jedynie takich miejsc w Polsce, które w jakikolwiek sposób upamiętniają martyrologię Cyganów.

⁶ Zob. Bartosz, *Małopolski szlak*, op. cit.; idem, *Małopolski Szlak Martyrologii Romów – fakty i refleksje* [w:] Jolanta Horyń (red.), *Zatrzymane tabory. Wyzwania edukacyjne Europy*, Wrocław 2013, s. 101–108; idem, *Szczurowa. Memory and Commemoration* [w:] Anna Mirga-Kruszelnicka, Esteban Acuna, Piotr Trojański (red.), *Education for Remembrance of the Roma Genocide. Scholarship, Commemoration and the Role of Youth*, Kraków 2015, s. 187–194.

⁷ W niektórych przypadkach w jednej miejscowości występuje kilka rodzajów upamiętnień, np. pomnik, wystawa, tablica i in.

W 2012–2013 r. przeprowadziłam kwerendę powiatową w całej Polsce, podczas której starałam się dotrzeć do osób, mogących w jakikolwiek sposób pomóc mi w odszukaniu takich miejsc, jednak wyniki były mizerne. Poza kilkoma nowymi informacjami o pomnikach, krzyżach i tablicach (Chełm, Kosów k. Radomia, Motkowice, Pilica-Złożeniec, Zawadka Brzostocka) dowiedziałam się bowiem, że w przeważającej części urzędów powiatowych nawet osoby zajmujące się turystyką, promocją czy też historią – o Cyganach – w kontekście ich zagłady – nie wiedzą prawie nic. Można powiedzieć, że wynikiem korespondencji e-mailowej z przedstawicielami wszystkich powiatów w Polsce było potwierdzenie tezy, że są to poszukiwania nie tyle miejsc upamiętnienia zamordowanych Cyganów – ile miejsc, w których Cyganie zostali zamordowani i zapomniani...

Jednak miejsca, które zostały dotychczas w jakikolwiek sposób w Polsce upamiętnione w dużej mierze udało się odwiedzić, sfotografować i nieco więcej na ich temat dowiedzieć. Stało się to przy okazji międzynarodowego projektu *Restoring the European Dimension of Romani Language and Culture*, który Muzeum realizowało w latach 2009–2014 jako jeden z siedmiu europejskich partnerów, obok Institut national des Langues et Civilisations orientales, słowackiej organizacji Nadácia Dobrá rómska vîla Kesaj, rumuńskiego stowarzyszenia Romani Kriss i in.

Kolejnym krokiem w działalności związanej z upowszechnianiem wiedzy o zagładzie Cyganów było wydanie przez muzeum w 2013 r. *Mietka na wojnie*, książki o tyle niekonwencjonalnej i wyjątkowej, że opowiedzianej „ustami” cygańskiego dziecka, opisującego los Cyganów, osadzonych w obozie Birkenau⁸. Jest to pierwsza tego typu książka na świecie. Wszelkie historie, te prawdziwe i fikcyjne, gdzie w roli głównego bohatera występuje dziecko – opowiadały dotąd o zagładzie Żydów lub innych narodowości. *Mietek*, będący historią fikcyjną, oparty jest jednak na świadectwach cygańskich więźniów obozu, co więcej, wywołuje mocną identyfikację z własnymi doświadczeniami z czasów wojny i obozu, jak to miało miejsce choćby w przypadku osoby nieżyjącego już Sinta, Karola Parno Gierlińskiego, obecnego zresztą na pierwszym spotkaniu promocyjnym książki⁹.

Kolejnym etapem prac nad dokumentacją form i miejsc upamiętnienia romskiej zagłady, jaki sobie wytyczyliśmy, jest opracowanie i udostępnienie solidnej bazy miejsc pamięci o cygańskich ofiarach Holokaustu w całej Europie.

⁸ Zob. Natalia Gancarz, *Mietek na wojnie*, Tarnów 2013.

⁹ Por. Jerzy Dębski, Joanna Talewicz-Kwiatkowska, *Prześladowania i masowa zagłada Romów podczas II wojny światowej w świetle relacji i wspomnień*, Warszawa 2007.

Pomnik ku czci romskich ofiar II wojny światowej w dawnym obozie Buchenwald, Weimar, Niemcy (fot. N. Gancarz, 2016)

Inspirację do tego kierunku badań czerpaliśmy m.in. z uczestnictwa w kilku konferencjach naukowych, organizowanych w ostatnich latach (m.in. *Zagłada Romów podczas II wojny światowej* – Bełżec 2012; *70. rocznica zagłady Romów* – Rzeszów 2014; *Killing sites. Research and Remembrance*, organizowana przez International Holocaust Remembrance Alliance i Instytut Historii Uniwersytetu Pedagogicznego – Kraków 2014¹⁰). W pewnym sensie wzorowaliśmy się również na projekcie przyjaciół zza południowej granicy, naukowców ze Słowackiej Akademii Nauk i Uniwersytetu Komeńskiego w Bratysławie (m.in. Arne B. Mann i Zuza Kumanová), którego mieliśmy zaszczyt być konsultantami. Podczas projektu słowackiego odbyło się kilka sympozjów dotyczących zagłady Cyganów i jej upamiętnienia, a efekty tegoż to: baza miejsc pamięci o Romach na terenie Słowacji¹¹ i odsłonięcie 8 zupełnie nowych pomników i tablic tam, gdzie miały miejsce zbrodnie na Cyganach (Banská Bystrica, Dunajská Streda, Dubnica nad Váhom, Hanašovce nad Topľou, Lutila, Nemecká, Slatina, Vráble, Zvolen). Słowacki projekt pod nazwą *Ma bisteren!* ('Nie zapomnijcie!'), realizowany był przez

¹⁰ Zob. International Holocaust Remembrance Alliance, *Killing sites. Research and Remembrance*, https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/ihra_publication_killing_sites_web.pdf [dostęp: 2.10.2016], zwłaszcza Adam Bartosz, *Ways of Commemorating Roma Extermination Sites in Poland*, *ibidem*, s. 179-184.

¹¹ Zob. <http://www.romaholocaust.sk/> [dostęp: 2.10.2016].

organizację In Minorita¹² w latach 2005–2007 oraz kontynuowany przez zaangażowanych badaczy w latach następnych¹³.

Tak zrodziła się myśl o opracowaniu strony internetowej, będącej pełną bazą upamiętnień cygańskiego ludobójstwa w Europie. Na etapie przygotowań i w wyniku poszukiwań internetowych mieliśmy świadomość istnienia 30–60 miejsc pamięci w Europie (nie licząc Polski). Dzięki dotacji z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego rozpoczęliśmy działanie *Na bister* tj. ‘Nie zapomnij’. Mniej więcej w połowie projektu liczba miejsc, które należałoby zindeksować (odwiedzić) – w naszym spisie roboczym wzrosła do 150. Wówczas już wiedzieliśmy, że wyczerpanie tematu w trakcie niespełna roku trwania projektu *Na bister* jest niemożliwe. Analizując dane udostępniane przez Radę Europy, OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights, Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma w Heidelbergu (‘Centrum Dokumentacji i Kultury Niemieckich Sinti i Romów’), Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas (Fundację Pamięci Pomordowanych Żydów Europy) w Berlinie, Verein Nationalsozialismus und Holocaust: Gedächtnis und Gegenwart (‘Organizacja Narodowy Socjalizm i Holocaust: Pamięć i Teraźniejszość’) w Bregenz w Austrii, Mémorial de la Shoah (‘Pamięć o Szoah’) w Paryżu, International Holocaust Remembrance Alliance oraz strony internetowe i publikacje poszczególnych państw europejskich, jak również tytuły prasowe w całej Europie na dzień dzisiejszy jesteśmy prawdopodobnie w posiadaniu najpełniejszej listy upamiętnionych miejsc i liczba ta sięga ponad 220 pozycji¹⁴.

Rezultatem projektu *Na bister* jest opracowana przez nas strona internetowa <http://na-bister.muzeum.tarnow.pl/>, która stale się rozwija i stopniowo powiększa udostępniane zasoby dotyczące upamiętnień związanych

¹² Zob. <http://www.inminorita.sk/> [dostęp: 3.10.2016].

¹³ Zob. Zuza Kumanová, Arne B. Mann, *Ma bisteren! Pripominanie rómskeho holocaustu*, Bratislava 2014; Kumanová, Mann, *Ma bisteren, Nové poznatky o holocauste Rómov na Slovensku*, Bratislava 2015.

¹⁴ Część danych pokrywa się, inne uzupełniają, jeszcze inne na poniższych stronach nie występują w ogóle, natomiast można je odnaleźć w zapisach z uroczystości otwarcia i in. O niektórych miejscach dowiadujemy się od zaprzyjaźnionych osób zainteresowanych tematem, nie ma o nich wzmianki w żadnych dostępnych źródłach, a za swoją misję uważamy konieczność weryfikacji tych informacji. Spośród źródeł internetowych obejmujących całą Europę najbardziej polecam następujące bazy danych:

– <http://roma-genocide.org/en/map> - Rady Europy i OSCE ODIHR [dostęp: 11.10.2016],
– <http://gedenkorte.sintiundroma.de/> – Centrum Dokumentacji i Kultury Niemieckich Sinti i Romów w Heidelbergu [dostęp: 11.10.2016],

– <http://www.memorialmuseums.org/> – Fundacji Pamięci o Pomordowanych Żydach Europy [dostęp: 11.10.2016],

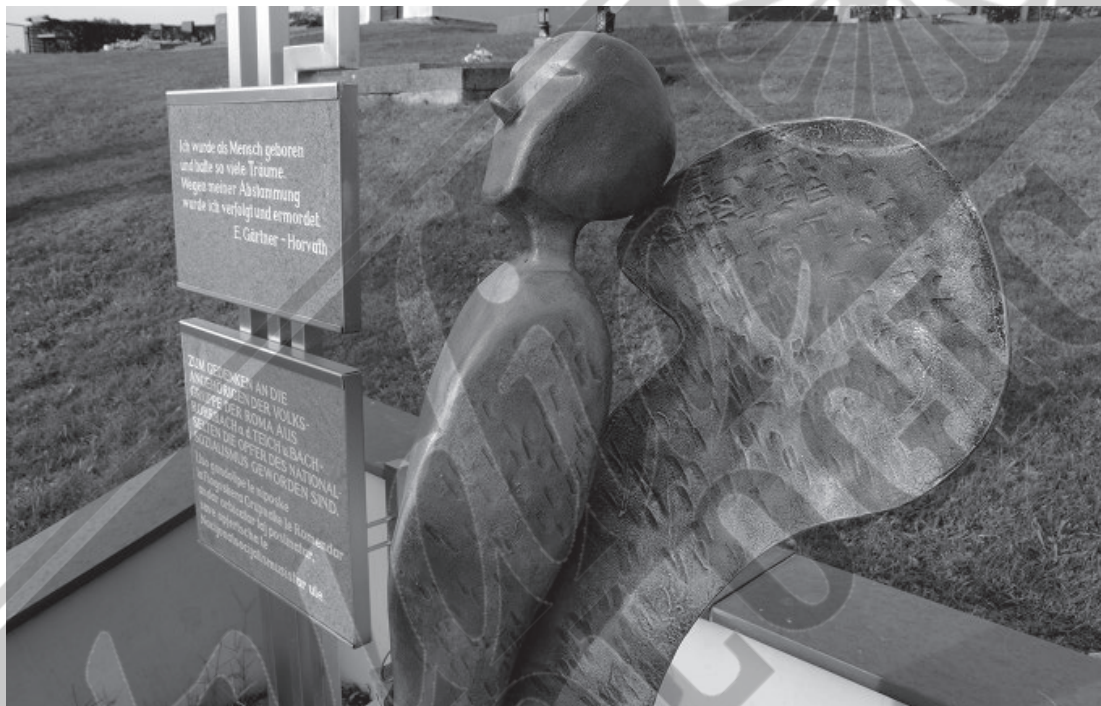
– <http://www.romasintigenocide.eu/en/home> – internetowy podręcznik do historii Romów, opracowany przez organizacje europejskie powołane do zachowania pamięci o Holokauście [dostęp: 11.10.2016].

z romskim Holokaustem oraz wystawa planszowa, dokumentująca najważniejsze miejsca pamięci o zagładzie Romów w Europie.

Ostatecznym celem projektu jest dotarcie do możliwie największej liczby miejsc pamięci, jednocześnie śledzenie nowo pojawiających się inicjatyw, których liczba narasta z roku na rok, aby następnie udostępnić w Internecie zweryfikowane na miejscu informacje.

LITERATURA:

- BARTOSZ A., *Cyganie w kulturze polskiej. Komentarz do wystawy*, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 1979.
- BARTOSZ A., *Małopolski szlak martyrologii Romów*, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, wyd. I, Tarnów 2010, wyd. II, Tarnów 2015
- BARTOSZ A., *Małopolski Szlak Martyrologii Romów – fakty i refleksje* [w:] J. HORYŃ (red.), *Zatrzymane tabory. Wyzwania edukacyjne Europy*, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji, Wrocław 2013, s. 101–108.
- BARTOSZ A., *Szczurowa. Memory and Commemoration* [w:] A. MIRGA-KRUSZELNICKA, E. ACUNA, P. TROJAŃSKI (red.), *Education for Remembrance of the Roma Genocide. Scholarship, Commemoration and the Role of Youth*, Wydawnictwo LIBRON, Kraków 2015, s. 187–194.
- BARTOSZ A., *Ways of commemorating Roma extermination sites in Poland* [w:] M. BISTROVIC (red.), *Killing Sites. Research and Remembrance*, Metropol Verlag, Berlin 2015, s. 179–184.
- BARTOSZ A., GANCARZ N., *Cyganie w gminie Borzęcin*, „Rocznik Tarnowski”, 2010, nr 15, s. 115–124.
- DĘBSKI J., TALEWICZ-KWIATKOWSKA J., *Prześladowania i masowa zagłada Romów podczas II wojny światowej w świetle relacji i wspomnień*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2007.
- GANCARZ N., *Mietek na wojnie*, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Tarnów 2013.
- International Holocaust Remembrance Alliance, *Killing sites. Research and Remembrance*, https://www.holocaustremembrance.com/sites/default/files/ihra_publication_killing_sites_web.pdf [dostęp: 2.10.2016].
- KUMANOVA Z., MANN A. B., *Ma bisteren! Pripominanie rómskeho holocaustu*, In Minorita, Bratislava 2014.
- KUMANOVA Z., MANN A. B., *Ma bisteren, Nové poznatky o holocauste Rómov na Slovensku*, In Minorita, Bratislava 2015.

Pomnik ku czci romskich ofiar II wojny światowej w Grossbach, Austria
(fot. N. Gancarz, 2016)